

**«НІХТО НЕ ЗАБУТИЙ»?
ПАМ'ЯТЬ ПРО ГЕНОЦИД РОМІВ У БІЛОРУСІ**

Проблематика, стан наявних досліджень, підходи

У 2015 р. у багатьох місцях відбулися пам'ятні заходи, зокрема, покладання вінків, з нагоди 70-річчя закінчення Другої світової війни в Європі. Однак навіть через 70 років після того, як жахливим злочинам націонал-соціалістичного режиму в Європі було покладено край і нарешті стали зрозумілими небачені масштаби таких злочинів, багато нюансів тих трагічних подій досі не з'ясовано і не вивчено, а отже, багато питань досі лишаються без відповіді. Найважчим видається повернення людської гідності жертвам із деяких регіонів, які найбільше постраждали від політики знищення. Територія Білорусі в часи війни належала до «кривавих земель» (Bloodlands). Саме таке визначення історик Тімоті Снайдер дав території між Центральною Польщею та Західною

Висловлюю подяку Мартінові Холлеру за його рекомендації щодо літератури. Моя особлива подяка – Вользі Барташ за безцінну допомогу, її пропозиції та поради, а також за надання опублікованих і ще не опублікованих статей. Я також вдячний професору Вольфгангові Віпперманну, керівнику моєї бакалаврської дисертації, за те, що надихнув мене написати цей текст.

Росією, де у 1933–1945 рр. було знищено близько 14 мільйонів людей. Лише у радянських Україні та Білорусі, а також у Ленінградській області німці упродовж чотирирічної окупації розстріляли або закатували голодом більш ніж 4 мільйони людей. У 1946 р. американець Річард Скандрет, тодішній голова місії «Адміністрації Об'єднаних Націй для допомоги і відновлення» (UNRRA) в Білорусі, зазначив у своїй статті в журналі «Survey Graphic»: «[...] я об'їздив усю республіку з одного боку до іншого, і, на мою думку, це найбільш спустошений регіон у світі»¹.

Загальну кількість жертв війни у Білорусі оцінюють майже у чверть від чисельності населення до початку війни². Ця цифра знаходить своє відображення у післявоєнній культурі країни, яскравий приклад – вірш «Реквієм над кожним четвертим», що відомий кожному білоруському школяреві³. Ці орієнтовні дані, звісно ж, можна піддати сумніву, зокрема, якщо ґрунтовніше дослідити розосереджені архівні фонди, які стосуються геноциду білоруських ромів. Це питання є чи не найменш вивченим серед наявних досліджень подій Другої світової війни і злочинів націонал-соціалістичного режиму. По-перше, упродовж десятиліть дослідження стосувались Радянського Союзу загалом, а події та явища, що мали місце в окремих республіках, лишалися поза увагою. По-друге, радянські роми, як влучно зазначив Вольфганг Віпперманн, для радянських істориків у кращому випадку були вартими лише того, щоб згадати про них у виносці⁴. За принципом спільності усі категорії жертв було об'єднано у визначенні «мирні радянські громадяни», внаслідок чого тему пе-

¹ Scandrett R.B. (1946): Byelorussians: Barefoot and Barehanded // Paul U. Kellogg (Hg.). Survey Graphic (Bd. 35). – 1946. – P. 485.

² Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 2000. – S. 11, 1158f.; порівняйте з даними російського історика Вадима Ерліхмана: Потери народонаселения в XX веке. Справочник. – М., 2004 (починаючи зі с. 25).

³ Вярцінскі А. Рэквієм па кожным чацвёртым // Вярцінскі А. Хлопчык глядзіць. – Мінск, 1992. – С. 29–33. Цю сумнівну цифру широко використовувала радянська післявоєнна пропаганда, див.: Lastouski A. Rust on the Monument: Challenging the Myth of Victory in Belarus // Memory, Conflict and New Media / Ed. Ellen Rutten et al. – London, 2013. – P. 162.

⁴ Wippermann W. Nur eine Fußnote? Die Verfolgung der sowjetischen Roma: Historiographie, Motive, Verlauf // Gegen das Vergessen. Der Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion 1941–1945 / Klaus Meyer, Wolfgang Wippermann (Hgg.). – Frankfurt am Main, 1992. – S. 75.

реслідування та систематичного знищення окремих меншин дуже довгий час було витіснено з історичної пам'яті або маргіналізовано⁵. Лише на межі тисячоліть відбулися перші спроби систематичного аналізу геноциду білоруських ромів. Вирішальну роль при цьому відіграли дослідження німецького історика Крістіана Герлаха. Однак навіть у його дуже змістовній праці, яка присвячена саме Білорусі під час німецької окупації і складається з 1200 сторінок, про переслідування ромів ідеться лише на неповних п'яти сторінках. Через організаційні та мовні складнощі Герлаху не вдалося застосувати глибші дослідницькі підходи⁶. Інші історики з необхідними мовними знаннями, праці яких можна було б узяти до уваги, наприклад Мартін Холлер, у своїх дослідженнях не розглядали окремі країни колишнього Радянського Союзу. Глибше дослідження могло б ґрунтуватися на працях місцевих науковців. Утім, у незалежній Білорусі навіть через 26 років після розпаду СРСР немає істориків, які досліджують геноцид ромів, позаяк на всьому пострадянському просторі цю тему досі розглядають як «геноцид другого ряду»⁷.

Темою цієї роботи є критичний розгляд процесів вивчення історії геноциду білоруських ромів під час німецької окупації 1941–1944 рр. і збереження пам'яті про нього. Ми розглянемо причини, чому дослідження з цієї тематики набули затяжного характеру, і з'ясуємо, що необхідно для успішного розвитку цих досліджень. Оскільки необхідною передумовою для цього є огляд історії ромів у Білорусі, нижче у формі нарису подано результати найактуальніших наукових досліджень із зазначеної теми. На завершення ми розглянемо ставлення білоруського уряду та позицію представників ромської громади як важливі чинники у процесі ґрунтовного (пере)осмислення минулого.

Дослідницькі та методологічні проблеми

Відновити обставини та факти геноциду білоруських ромів доволі складно через багато чинників. По-перше, наявні лише

⁵ Holler M. Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941–1944). – Heidelberg, 2009. – S. 18f.

⁶ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde. – S. 18, 1066, Anm. 67.

⁷ Kotljarchuk A. World War II Memory Politics. Jewish, Polish and Roma Minorities of Belarus // *The Journal of Belarusian Studies*. – 2013. – Vol. 1. – P. 20.

фрагментарні дані про їхні чисельність та спосіб життя до і під час окупації, а також про кількість убитих ромів. По-друге, «білоруських ромів» як монолітної групи не існувало ані до, ані після війни, немає її й досі. Це визначення сьогодні є дуже поширеним, і ми також його вживаємо у цій праці, щоб полегшити сприйняття матеріалу, однак ромська громада складається з численних діалектних і субкультурних груп, які не мають спільних точок дотику⁸. До того ж за часів окупації Білорусі як окремої адміністративної одиниці не існувало. Великі території на сході сучасної країни підпорядковувались військовій адміністрації; майже третина земель належала до генерального округу Вайсрутеня, підпорядкованого райхскомісаріату Остланд, частину цієї території 1942 р. було передано генеральному округу Литва; південно-західні терени країни входили до складу райхскомісаріату Україна, а західні належали до округу Білосток, яку планували приєднати до Східної Пруссії. Отже, Білорусь складалася з територій, які були під керівництвом різних окупаційних органів, і тому в них діяли різні накази та розпорядження.

Ще один важливий чинник – обмеженість джерел. Після війни у Білорусі розслідування злочинів проти ромів не вважали важливим⁹. Нині пошук інформації ускладнюється через брак свідків та архівних матеріалів, а також тому, що спогади про ті події існують здебільшого в усній формі. Традиційна закритість ромських громад ще більше ускладнює ситуацію: дослідників сприймають як «гадже» (ром. *gadže* – чужинці, нероми), тому й відмовляються надавати їм інформацію¹⁰. Традиційні методи збирання даних під час первинних (польових) досліджень є непридатними для роботи з ромами та мають бути пристосовані до їхніх специфічних етнопсихологічних особливостей¹¹. Щодо наявних джерел виникає багато

⁸ *Bartash V.* “Von welchen Roma stammst du?”. Antworten auf die Frage nach der Identität belarussischer Roma // *Bunte Flecken in Weißrussland / Th. Bohn et al.* (Hgg.). – Wiesbaden, 2013. – S. 193f.

⁹ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 1063; *Фрыдман А.* Невядомы генацыд: знішчэнне беларускіх цыганоў у 1941–1944 // *Архэ.* – 2004. – № 2 (31). – С. 130. Про різні типи джерел щодо Пораймосу в архівах колишнього Радянського Союзу див.: *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord... – S. 16f.

¹⁰ Про дихотомію рома/нероми див.: *Hancock I.* Ame Sam E Rromane Džene. – Hatfield, 2002. – S. XX.

¹¹ Про методику роботи з білоруськими ромами див.: *Бартош О.* Методика польових етнографічних досліджень цыганской культуры // *Етнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в.: материалы междунар. науч.-практ.*

проблем суто технічного характеру: щодо з'ясування дат розстрілів і справжніх винуватців, ідентифікації жертв. У звітах про діяльність та донесеннях про становище часто ромів не вказували як «циган», а відносили до однієї з категорій, що потрапляли під «особливе поводження», до таких як «бандити», «кримінальні злочинці», тобто до «ворогів Райху». Серед жертв, що відомі нам по іменню, важко встановити саме ромів, бо, на відміну від білоруських євреїв, у білоруських ромів завжди були типові для місцевого населення прізвища¹². Ці та інші чинники стають на заваді вдалому проведенню досліджень, що може стримувати деяких дослідників від намірів звернутися до цього матеріалу.

Джерела та термінологія

Для досягнення мети цієї роботи досліджено усі дотичні англо-, німецько- та польськомовні джерела, в яких ідеться про історичні обставини та факти переслідувань ромів, а також російсько- та білоруськомовні джерела, автори яких займаються радше реконструюванням подій. Наприклад, німецький історик білоруського походження Александр Фрідман майже не вдається до емпіричних досліджень геноциду, однак склав перелік наявної літератури. Швецький науковець білоруського походження Андрей Котлярчук досліджує, зокрема, розвиток радянської та пострадянської політики збереження історичної пам'яті, але зосереджується переважно на заповненні прогалин щодо фактів та обставин геноциду ромів в Україні. Слід також згадати праці Вольги Барташ – білоруського етнографа, соціального антрополога та єдиного в країні історика, що спеціалізується на дослідженнях ромів. Її праці, в яких ідеться про різні аспекти історії, культури та суспільного життя білоруських ромів, опубліковано, зокрема, і в європейських періодичних виданнях та збірниках. Для нашого дослідження вони також мають дуже велике значення. Для висвітлення суспільної думки різних причетних груп, у тому числі представників ромських громад, було використано газетні публікації та інтерв'ю.

конф. – Минск, 2011. – С. 17–22, де автор висвітлила власну методику та методи інших провідних експертів.

¹² Holler M. Der nationalsozialistische Völkermord... – S. 19f.; Kotljarchuk A. World War II... // *The Journal of Belarusian Studies*. – 2013. – Vol. 1. – P. 21.

У цій роботі ми вживаємо ромське слово *Пораймос* (*Porajmos*), яким позначають геноцид ромів та синті. Цей термін уже вкоренився в європейській дослідницькій практиці, однак він не є цілком безперечним. Слово *Porajmos* (або *Porrajmos*, *Pharrajimos* та ін.) означає «[жадібне] ковтання»¹³, а у деяких діалектах – «згвалтування». Тому деякі балканські та російські роми-активісти заперечують проти використання цього слова, вважаючи його образливим. Серед уже запропонованих альтернатив можна назвати *Samudaripen* («масові вбивства»), *Kali Traš* («чорний жах») та *Berša Bibahtale* («нещасливі роки»). У деяких випадках також вживають адаптовані до ромської мови запозичені слова, як-от *Holokosto*, *Holokausto* тощо¹⁴. Цими поняттями, і Пораймос також, послуговуються здебільшого активісти й дослідники, а для більшості ромів вони лишаються невідомими, у тому числі для родичів жертв і власне тих, хто пережив переслідування.

У назві цієї роботи – скорочене відоме гасло радянської політики історичної пам'яті «Ніхто не забутий, ніщо не забуте»¹⁵, що його

¹³ Це слово є субстантивованим дієсловом і утворене за допомогою запозиченого з грецької суфікса *-imos*, який використовують здебільшого у південноєвропейських ромських діалектах владської групи (*vlach*-діалекти) для утворення іменників, що означають абстрактні поняття. У більшості інших діалектів з цією самою метою вживають суфікс *-ipe(n)/ibe(n)*. Докладніше у: *Sehidou E. / Σεχίδου, Ε. Μορφολογικός δανεισμός της Ρομανί από την Ελληνική. Το επίθημα -imo(s)/-ima // Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας. – Rethymno, 2003, а також: <http://www.philology.uoc.gr/conferences/6thICGL/ebook/c/sehidou.pdf>; *Schmid W.P. Zur Bildung der Abstrakta in den Zigeuner-dialekten Europas // Wortbildung, Syntax und Morphologie / H.E. Brekle, L. Lipka (Hgg.). – 1968. – S. 210–216; Boretzky N. Die Vlach-Dialekte des Romani. – Wiesbaden, 2003. – S. 34f., 93.**

¹⁴ *Hancock Ian. On the Interpretation of a Word. Porrajmos as Holocaust // The Holocaust in History and Memory. – 2010. – Vol. 3. – P. 19–23; Marushiakova E, Popov V. Holokaust, Porrajmos, Samudaripen... Tworzenie nowej mitologii narodowej // Studia Romologica. – 2010. – Vol. 3. – S. 75–94; Бессонов Н. Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // Голокост і сучасність. – 2007. – № 2. – С. 71–82.*

¹⁵ Це слова з вірша Ольги Берггольц, що присвячений жертвам Ленінградської блокади, і їх часто повторювали під час проведення пам'ятних заходів біля меморіалів і пам'ятників. Див.: *Hodgson K. Written with the Bayonet: Soviet Russian Poetry of World War Two. – Liverpool University Press, 1996. – P. 5; Habeck J.O. Das Kulturhaus in Russland. Postsozialistische Kulturarbeit zwischen Ideal und Verwahrlosung. – Bielefeld, 2014. – S. 114.* Президент Білорусі Олександр Лукашенко також цитує це гасло відповідно до радянських традицій під час урочистих зібрань, присвячених річницям перемоги у Великій вітчизняній війні. Див:

донині використовує білоруський уряд. Тож заголовок цієї статті з огляду на минуле ромів ставить запитання: наскільки це гасло відповідає дійсності, чи досі йдеться лише про політичні заклики?

Роми в Білорусі до 1941 р.

На території сучасної Білорусі роми оселилися, ймовірно, ще у XV ст.: уперше про них згадано у 1501 р. в особливому праві Олександра Ягеллона. У Великому князівстві Литовському ромів подекуди примушували до переходу на осілий спосіб життя, схожі спроби були здійснені і за часів царської Росії. Певною мірою цього вдалося досягти у період між двома світовими війнами, коли у БСРР, як і в інших частинах Радянського Союзу, наприкінці 1920-х почали створювати колгоспи та школи для ромів. Однак на тих територіях, які тоді входили до складу Польської Республіки, білоруські роми безперешкодно продовжували вести традиційний для них кочовий або напівкочовий спосіб життя. У 1925 р. було засновано «Загальноросійську спілку циган», а вже через рік на зустрічі ромських активістів у Мінську обговорювали плани щодо створення «Спілки циган БСРР», однак після розпуску 1928 р. головної спілки ця тема втратила актуальність. Невідома кількість ромів стали жертвами сталінських репресій 1930-х рр.: від пригнічувальної асиміляційної політики в роки індустріалізації зрештою у 1937–1938 рр. перейшли до масових депортацій ромів. З цього моменту взагалі почались зміни у радянській політиці щодо національних меншин. Якщо колись ромів вважали самобутнім народом, то після 1938 р. вони перетворилися на невід'ємну частину радянського суспільства¹⁶.

Повідомлення прес-служби Президента Республіки Білорусь від 07.05.2015 р.: http://president.gov.by/en/news_en/view/solemn-meeting-timed-to-70th-anniversary-of-victory-in-great-patriotic-war-11354.

¹⁶ Про становище ромів у Білорусі до Другої світової війни див.: *Дучыц Л.* З гісторыі цыганоў Беларусі // *Беларускі гістарычны часопіс*. – 2003. – № 3. – С. 45–49; у Радянському союзі див.: *Zimmermann M.* Zigeunerpolitik im Stalinismus, im “realen Sozialismus” und unter dem Nationalsozialismus. Eine Untersuchung in vergleichender Absicht. – Mannheim, 1996. – S. 6–13; *Bartash V.* The Sedentarisation of Roma in the Soviet Union After 1956. A Case Study from the Former Belarussian Soviet Socialist Republic // *Romani Studies*. – 2015. – Vol. 25 (1). – P. 28.

Упродовж століть проживання поруч мова та культура білоруських ромів зазнали сильного впливу слов'янського оточення. Їхній спосіб життя можна визначити як «сезонне кочування»¹⁷. Взимку вони зазвичай жили у селянських господарствах, отже, були залучені до сільського життя, але не обов'язково вважалися такими, що належать до населення села. Незважаючи на це, з одного боку, було багато шлюбів між ромами та людьми інших національностей, а з іншого – роми часто всиновлювали сиріт слов'янського походження. Обидва ці факти, зокрема, те, що селяни надавали ромам житло й іноді одружувалися з ними, під час німецької окупації могли бути вирішальними для виживання та порятунку багатьох ромів від нацистського терору¹⁸.

Пораймос

*Ach, tu miri čerheńori! [...]
Zakorjakir sasenge jakha! [...]
Na sykaŭ lenge drom tačho,
Sykaŭ lenge chochano,
te džidziot čhindytko
i romano čaŭoro!*

*Ах ти, моя зіронько! [...]
Засліпи очі німцям! [...]
Не вказуй їм правильний шлях,
Вкажи їм неправильний,
Щоб [надалі] жили єврейське
й ромське дитятя!¹⁹*

Як і для більшості населення, яке мешкало далеко від центрів радянської пропаганди, для білоруських ромів націонал-соціалістична окупація настала несподівано. Як і єврейські меш-

¹⁷ *Bartash V.* Let the Victims Speak. Memories of Belarusian Roma as Sources for Genocide Studies // *Diskriminiert – vernichtet – vergessen. Behinderte in der Sowjetunion, unter nationalsozialistischer Besatzung und im Ostblock 1917–1991* / A. Friedman und R. Hudemann (Hgg.). – Stuttgart, 2016. – S. 501.

¹⁸ Про взаємовідносини між ромами та білоруськими селянами див.: *Bartash V.* “Von welchen Roma stammst du?”. – S. 190–193.

¹⁹ Переклад автора (ром.-нім.) та перекладача (нім.-укр.) уривку із поеми «Кроваві сльози. Про пережите під час німецької окупації Волині у 1943 та 1944 роках» («Krwawe łzy» (Ratwałe jasva)) польської поетеси ромського походження Броніслави Вайс, відомої під псевдонімом Папуша: *Ficowski J.* Cyganie na polskich drogach. – Kraków, 1985. – S. 264.

канці, більшість ромів, мабуть, ще пам'ятала німецьких окупантів із часів Першої світової війни, вважаючи їх такими, що можуть навести порядок, «культурною нацією»²⁰. Тому німецьку окупацію вони не сприймали як безпосередню загрозу, про що, зокрема, свідчить і той факт, що на початку німецької окупації втекла лише невелика частина ромів. Про ідеї расових переслідувань на початку окупації вони також іще не знали²¹: ніхто не міг передбачити ані наказ знищити усіх ромів у СРСР, ані масові вбивства, які здійснили айнзацгрупи. Дослідники погоджуються на думці, що визначальну роль у перших «циганських акціях» (акціях проти ромів) серед низки подібних заходів, про які вдалося дізнатися, відіграли підрозділи безпеки Вермахту (ГФП, таємна польова поліція) у районах, що були під військовою адміністрацією²². Причиною затримань і вбивств було те, що кочівних ромів вважали крадіями, шпигунами та «асоціальними елементами», які нібито «тероризували» місцеве населення. Незабаром органи військової адміністрації у тилкових районах груп армій «Північ» та «Центр» видали накази затримувати ромів і передавати до поліції безпеки. При цьому у згаданих районах офіційно було встановлено різницю між кочовими та осілими ромами. Проти «циган, які тиняються по країні» було спрямовано й розпорядження райхскомісара Остланду Гінріха Льюзе: було наказано з ними «поводитись так само, як з євреями», тобто вбивати. В окремих адміністративних одиницях і зонах дії військових частин діяли накази, що приписували «нешадно викорінювати» ромів і «після затримання розстрілювати на місці»²³. Подекуди вбивства на власний розсуд скоювали допоміжні біло-

²⁰ Про досвід єврейського населення див.: *Hoppe B (Bearb.)*. Sowjetunion mit annektierten Gebieten II. Generalkommissariat Weißruthenien und Reichskommissariat Ukraine. – Berlin, 2015. – S. 67, а також: *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, 2009. – S. 31.

²¹ *Bartash V.* Let the Victims Speak. Memories of Belarusian Roma as Sources for Genocide Studies // *Diskriminiert - vernichtet - vergessen.* – S. 504.

²² *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 1063; *Zimmermann M.* Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische “Lösung der Zigeunerfrage”. – Hamburg, 1996. – S. 260.

²³ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 1064f.; пор.: *Dean M.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New York, 2003. – P. 59, 100f.

руські охоронні загони та поліція²⁴. Під час антипартизанських рейдів, як правило, вбивали усіх виявлених ромів²⁵. В окремих випадках ромів поміщали у ті самі гетто, що й євреїв; інколи вбивчі рейди проводили одночасно з масовими вбивствами євреїв, при цьому використовували спільну могилу²⁶.

Говорячи про ромів, які постраждали від німецької політики знищення в Білорусі, маємо на увазі не лише білоруських ромів у вузькому розумінні, яке може видатися. Щоб уточнити, наведемо приклад. Тисячу сімті зі Східної Пруссії з травня 1942 р. почали виселяти через Білостоцький округ до Бреста (тоді – Брест-Литовська, райхскомісаріат Україна), навіть не повідомивши про це тамтешні органи влади. Як впливає з численних оперативних звітів, спочатку їх доправили у в'язницю у Бресті, а потім розмістили у частині порожнього єврейського гетто, де невідому кількість розстріляли після того, як у гетто спалахнув висипний тиф. Тих, хто вижили, а саме 852 особи, у квітні 1944 р. доправили до Аушвіца, де їх задушили газом²⁷. Гімmlер дав вказівку доправляти неосілих ромів на окупованих радянських територіях до концтаборів, і восени 1943 р. Міністерство окупованих східних територій видало відповідний наказ, однак нині дослідникам відомо лише про невелику кількість випадків депортації²⁸. В листопаді 1943 р. з Гродно (Білостоцький округ) та російського міста Орел до Аушвіца було вивезено 20 осіб²⁹. З Вітебська у липні 1944 р., тобто незадовго до звільнення міста, було депортовано до Аушвіца 18 ромів, – цю подію А. Фрідман вважає останнім злочином націонал-соціалістів проти білоруських ромів³⁰.

²⁴ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 1066; *Curilla Wolfgang.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrussland, 1941–1944. – Paderborn, 2006. – S. 382.

²⁵ *Zimmermann Michael.* Rassenutopie und Genozid. – S. 268.

²⁶ Наприклад, у Вілейці, у Клецьку, див.: *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 1065; а також у Глибокому, у Городищі, див.: *Фрідман А.* «Тільки потому, что они цыгане...». К вопросу о геноциде цыганского населения Беларуси в период немецко-советской войны // *Голокост і сучасність.* – 2009. – № 6. – С. 169–171.

²⁷ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 1066.

²⁸ Детальніше про цей наказ див.: *Zimmermann M.* Rassenutopie und Genozid. – S. 269–276.

²⁹ *Kenrick D, Puxon G.* Gypsies Under the Swastika. – Hatfield (Hertfordshire), 2009. – P. 91.

³⁰ *Фрідман А.* Невядомы генацыд... – С. 140.

За оцінками М. Циммерманна, під час німецької окупації з Білорусі та Литви до концтабору Аушвіц-Біркенау було доправлено 2–3 тисячі ромів³¹. Невідомо також, скільки ромів було серед імовірних 60 тисяч жертв табору смерті Малий Тростянець, що був розташований неподалік Мінська.

У Пораймосі в Білорусі, як стверджує К. Герлах, «з неабиякою завзятістю» брали участь усі дотичні до цього німецькі інстанції: Вермахт, цивільні адміністрації, айнзацкоманди та поліція. Окрім місцевих білоруських колабораціоністів, у злочинах брали участь також литовські охоронні батальйони³². При цьому у політиці переслідування не можна виділити чіткі етапи через розмиті критерії. Не було єдиних розпоряджень, не було чітко проведеної диференціації між кочовими та осілими ромами, а до того ж дуже мало джерел щодо Пораймосу на території нинішньої Білорусі (непропорційно мало, передусім, порівняно зі становищем після 1943 р.), щоб можна було у такій систематичній формі відновити події.

Загальну кількість жертв також важко оцінити. Не можна спиратися на переписи населення, адже вони недостатньо точно враховували кількість ромів, які до війни вели кочовий спосіб життя. Д. Кенрик і Г. Паксон зазначають у своєму дослідженні, що на момент нападу німців у Білорусі проживали близько 17 тисяч ромів, однак щодо твердження теж виникають сумніви³³. Радянський перепис населення 1939 р. зафіксував 3632 ромів у БРСР, однак він не враховував населення Західної Білорусі (тоді східних воєводств Польської Республіки)³⁴. Останній довоєнний польський перепис населення 1931 р. взагалі не враховує ромів як окрему групу населення. За оцінками польського письменника та етнолога Єжи Фіцовського, загальна кількість ромів у Польщі у період між двома

³¹ *Zimmermann M.* Die Nazizeit in den baltischen Staaten. Hg. v. Council of Europe. Project Education of Roma children in Europe (Roma | Geschichte), 2008: https://www.coe.int/t/dg4/education/roma/Source/FS2/5.4_baltic-states_german.pdf.

³² *Dean M.* Collaboration in the Holocaust. – P. 44.

³³ *Kenrick D, Puxon G.* Gypsies Under the Swastika. – P. 90.

³⁴ Дані щодо БРСР див.: *Kotljarchuk A.* World War II... // *The Journal of Belarusian Studies*. – 2013. – Vol. 1. – P. 18, а також: Російський державний архів економіки (РГАЭ): Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения по республикам СССР. Белорусская ССР: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=3. Наступний перепис населення у Радянському Союзі відбувся аж у 1959 р., він зафіксував у БРСР 4662 роми.

війнами становила близько 30 тисяч³⁵. Не слід лишати поза увагою і той факт, що до Білорусі традиційно влітку з'їжджалися кочові роми з Молдавії та Росії, що дещо ускладнює точний підрахунок кількості жертв³⁶. До того ж деякі дослідники вважають, що частина білоруських ромів під час окупації виїхала до Росії³⁷. Тому невідомо, чи зачепили їх акції масового знищення ромського населення, які проводили в районі Смоленська та Брянська³⁸. Саме через ці чинники дослідники наводять різні дані щодо загальної кількості жертв Пораймосу в Білорусі. К. Герлах, на нашу думку, найближчий до дійсності. Він стверджує, що було вбито щонайменше 3 тисячі ромів, і хоча ця кількість складається з окремих підтверджених випадків знищення, обґрунтована вона лише точковою вибіркою³⁹. Точне й систематичне вивчення інформації з відповідних радянських та німецьких джерел, зокрема, усіх післявоєнних звітів про розслідування у білоруських містах і районах, звітів поліції, листування німецької комендатури тощо, напевно, дасть змогу подвоїти вказану кількість жертв⁴⁰.

Політика збереження пам'яті

У Білорусі, як і в усьому Радянському Союзі, у післявоєнні роки тема війни стала невід'ємною складовою культури та політики. Значною мірою вона була пов'язана з концепцією героїзації, а в радянській Білорусі десь до кінця 1980-х вона мала дуже виражену спрямованість на підпільний і партизанський рух. Як уже зазначе-

³⁵ *Ficowski J.* Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje. – Gdańsk, 2000. – S. 30.

³⁶ *Kotljarchuk A.* World War II... // *The Journal of Belarusian Studies.* – 2013. – Vol. 1. – P. 20.

³⁷ Див.: *Барташ О / Bartash V.* Цыгане Беларусі. Сквозь призму трансформації // *Interstitio. Eastern European Review of Historical and Cultural Anthropology.* – 2008. – № 2 (4). – P. 20.

³⁸ Докладніше про ці акції див.: *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord... – S. 53–67; *Holler M.* Die nationalsozialistische Vernichtung der Roma in der sowjetischen und russischen Erinnerungskultur // *Der nationalsozialistische Genozid an den Roma Osteuropas. Geschichte und künstlerische Verarbeitung* // Weikersthal F. Fischer von et al. (Hgg.). – Köln, 2008. – S. 258ff.

³⁹ *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. – S. 1066.

⁴⁰ Див.: *Snyder T.* Bloodlands. – P. 276. Історик вважає, що ця цифра може бути втричі більшою.

но, у радянській політиці історичної пам'яті майже не було місця для окремих меншин. На численних пам'ятних дошках узагальнено йшлося про «мирних [радянських] громадян» або про «жертв фашизму».

Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 1956 р. «Про залучення до праці циган, що займаються бродяжництвом» усі роми мали бути остаточно примушені до осілого способу життя, щоб вони стали такими радянськими громадянами, як решта⁴¹. Їхня самобутність могла проявлятися хіба що на культурному рівні і добре сприймалася в романтизованій формі, тобто коли йшлося про традиційну музику, співи або танці, але не тоді, коли мова заходила про історичну точність. В історіографії геноцид ромів було відображено як другорядне явище у формі окремих розстрілів. Огляд про Пораймос, що його склав письменник і журналіст Лев Гінзбург, з невідомих причин опубліковано не було⁴². Тема вільного кочового способу життя ромів була популярною і після їх примушення до осілості, передусім у радянському кіно. Щоправда, здебільшого це були історії кохання, в яких події відбувалися в якусь іншу епоху, не у воєнний час. Найвідоміший приклад – стрічка 1975 р. «Табір йде до неба» («Табор уходит в небо»), створена за мотивами оповідань Максима Горького. Лише у 1995 р., тобто вже після розпаду СРСР, вийшов фільм «Грішні апостоли кохання» («Грешные апостолы любви»), що став першою спробою конструктивного художнього осмислення Пораймосу⁴³. У білоруському кінематографі, в якому тема ромів представлена ще бідніше, геноцид поки що не згадано взагалі. Французько-білоруський фільм «Я – Іван, ти – Абрам» («Moi Ivan, toi Abraham»), що вийшов у 1993 р., розповідав про дружні стосунки ромського та єврейського хлопчиків під час подій 1930-х рр. поблизу польсько-радянського кордону. Цей фільм підготував підґрунтя для інноваційних підходів у вирішенні проблематики Пораймосу в культурі збереження пам'яті.

Із загалом влучним зауваженням Вольфганга Віпперманна про те, що більшість східноєвропейських політиків не прагнуть до критичного осмислення Пораймосу, щоб уникнути широкого

⁴¹ *Bartash V.* The Sedentarisation of Roma... // *Romani Studies*. – 2015. – Vol. 25 (1). – P. 23–51.

⁴² *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord... – S. 15.

⁴³ *Holler M.* Die nationalsozialistische Vernichtung der Roma... – S. 284.

обговорення участі власного народу у численних військових злочинах і можливих претензій на відшкодування, у випадку Білорусі можна погодитись лише умовно⁴⁴. Білоруський політичний ландшафт ґрунтується на двох конкуруючих концепціях «білоруськості» – офіційній державній та пригніченій опозиційній, відмінність між якими не останньою чергою полягає в різному баченні історії країни⁴⁵. Прихильників і представників політичної опозиції на найвищому державному рівні часто пов'язують з колабораціоністами часів війни, тому що вони використовують ті самі політичні символи й гасла (ідеться, передусім, про біло-червоно-білий прапор, герб «Пагоня» та гасло «Жыве Беларусь!»)⁴⁶. Це політичне маніпулювання вже багато років дістає відображення у підручниках з історії, зокрема, й у розділах на тему геноциду євреїв⁴⁷. Таке зіставлення перекладає відповідальність на політичних опонентів, дискредитує їх і навіщує на них ярлики, а також за потреби слугує режиму для виправдання за браком конструктивної дискусії.

Після здобуття незалежності країни відбувся перехід до національної спрямованості у білоруській історіографії та історичних дослідженнях. Це сприяло деяким позитивним змінам, які, однак, на користь вивченню геноциду ромів не пішли. Почали висвітлювати такі теми, як сталінські чищення, колабораціонізм з німецькими окупантами під час обох світових війн, геноцид єврейського народу. Остання тема увійшла й до підручників історії, щоправда, лише стисло, але тема Пораймосу повністю залишилася поза увагою⁴⁸. Така сама ситуація і з офіційною літературою з історії Другої світової війни⁴⁹. Наукові публікації щодо білоруського Порай-

⁴⁴ *Wippermann W.* Niemand ist ein Zigeuner. Zur Ächtung eines europäischen Vorurteils. – Hamburg, 2015. – S. 80.

⁴⁵ Поп.: *Bekus N.* Struggle over Identity. The Official and the Alternative “Belarusianness”. – Budapest, 2010. – P. 163f.

⁴⁶ *Marples D.* ‘Our Glorious Past’. Lukashenka’s Belarus and the Great Patriotic War. – Stuttgart, 2014. – P. 10.

⁴⁷ *Новік Я.* Гісторыя Беларусі. XIX – пачатак XXI ст. – Минск, 2009. – С. 159 та далі по тексту.

⁴⁸ *Фрыдман А.* Невядомы генацыд... – С. 130.

⁴⁹ Яскравим прикладом є книга Б.П. Шерман «Барановичское гетто. Колдычевский лагерь смерти» (1997). В ній ідеться про збірний табір у Барановичах для подальшої депортації, про гетто і табір для примусових робітників у Городищі, а також про табір смерті в Колдичево, де було вбито й багато ромів, про що є

мосу можна знайти хіба що у небагатьох незалежних білоруських журналах або у західноєвропейських фахових періодичних виданнях. Той факт, що цю тему ігнорують в офіційному дискурсі, пов'язаний не лише з тим, що немає інтересу з боку дослідників. Не останньою чергою така ситуація продиктована державною концепцією т.зв. «наступництва» (*path dependence*) і подовжує радянську політику замовчування та знеособлення жертв⁵⁰.

Цей принцип дістає відображення також і в культурі пам'яті незалежної Білорусі, яка дотримується єдиної лінії, попри характерні для неї суперечності. Меморіал «Яма», який було споруджено у 1947 р., тобто ще до початку сталінської антиєврейської кампанії і задовго до відкриття центрального меморіального комплексу «Хатинь», був першим меморіалом у Радянському Союзі, присвяченим винятково єврейським жертвам, та декілька десятиліть – чи не єдиним, що мав напис на їдиш⁵¹. На межі тисячоліть його доповнили скульптурною композицією, а в жовтні 2000 р. під час відвідування президента О. Лукашенка урочисто відкрили оновлений меморіал, причому докладних повідомлень у ЗМІ, які зазвичай висвітлюють діяльність голови держави, у цьому випадку взагалі не було. Зовсім протилежна ситуація була під час його наступного відвідування через вісім років, хоча тут можна припустити наявність суто політичних причин. Коли йдеться про прояв власної ініціативи або про

документальні підтвердження. Автор розповідає про місцеві жертви серед євреїв, про радянських військовополонених, чехословацьких, німецьких, польських, австрійських євреїв. Єдина згадка про ромів – у наведених автором спогадах очевидці (с. 32, де йдеться про 90 розстріляних ромів із цього регіону), які в іншому місці книги повторюються ще раз (с. 19, 89).

⁵⁰ Докладний опис див.: *Kotljarchuk A. World War II... // The Journal of Belarusian Studies*. – 2013. – Vol. 1; детальніше щодо концепції див.: *Hedlund S. Russian Path Dependence. A People with a Troubled History*. London, 2005.

⁵¹ *Rudling P.A. The Invisible Genocide: The Holocaust in Belarus // Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe / John-Paul Himka und Joanna Beata Michlic (Hgg.)*. – Lincoln, NE, 2013. – P. 72. Втім, уявна унікальність цього пам'ятника є оманливою: згідно із спогадами очевидців, його відвідування довгий час було заборонено під загрозою арешту, див.: *Projektgruppe Belarus (Hg.)*. “Existiert das Ghetto noch?”. Weißrussland: Jüdisches Überleben gegen nationalsozialistische Herrschaft. – Berlin, 2003. – S. 38. Докладніше про більш ранні пам'ятники у післявоєнній Білорусі, що були здебільшого місцевого характеру, див.: *Sahm A. Im Banne des Krieges. Gedenkstätten und Erinnerungskultur in Belarus // Osteuropa*. – 2008. – No. 58 (6). – S. 229.

розслідування численних випадків вандалізму щодо меморіальних комплексів, державні інституції діють стримано⁵².

Якщо для вшанування пам'яті жертв-євреїв з часом з'явилися численні пам'ятні місця, то стан розвитку справ щодо вшанування жертв Пораймосу в країні є незадовільним. Десятки масових поховань ромів досі ніяк не позначені, немає елементарного догляду за цими місцями, щоб їх зберегти⁵³. Цієї теми немає і в офіційному історичному наративі, однак прикметним видається той факт, що за короткий час було споруджено одразу три пам'ятники, що присвячені трагедії білоруських ромів. Один із них – пам'ятник на місці колишнього гетто у Пінську, що був зведений у 1993 р., ще до першого президентського терміну Лукашенка; другий – художньо оформлений пам'ятник, що з'явився 2004 р. на місці масових розстрілів ромів-в'язнів Городищенського гетто; третій – відкритий 2007 р. монумент, що увічніює пам'ять про усіх жертв Колдичевського концтабору та водночас чітко вказує на їхню етнічну належність і через це поки що лишається безпрецедентним для Білорусі прикладом. Достатньо одного погляду на карту, щоб зрозуміти, що усі ці пам'ятники розташовані порівняно недалеко один від одного, зокрема, відстань між двома останніми становить лише близько шести з половиною кілометрів. Усі вони розташовані в Брестській області, тому немає підстав казати про повсюдний характер політики збереження пам'яті у країні⁵⁴.

Опрацювання теми Пораймосу в Білорусі не можна вважати успішним або хоча б обнадійливим ще й тому, що в країні з цієї тематики не відбувається систематичної та цілеспрямованої просвіти. Часто мешканці інших районів, яких не торкнулися події Пораймосу, нічого не знають ані про три згадані меморіали, ані про гетто та концтабори, на місці яких встановлено ці пам'ятники⁵⁵.

⁵² Rudling P.A. *The Invisible Genocide...* – P. 72; *pop.: Rentrop P. Weißrussland // Länder und Regionen / Wolfgang Benz (Hg.) – München (Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart, 1), 2010. – S. 420f.*

⁵³ Kotljarchuk A. *World War II...* // *The Journal of Belarusian Studies.* – 2013. – Vol. 1. – P. 22.

⁵⁴ Фото пам'ятників, що присвячені ромам, подано в додатку. Населені пункти Городище та Колдичево розташовані приблизно за 20 км на північ від Барановичей.

⁵⁵ *Pop.: Lichtenstein Heiner. Die Täter: Zur justiziellen Aufarbeitung von NS-Verbrechen // Projektgruppe Belarus (Hg.). "Existiert das Ghetto noch?" – Berlin, 2003. – S. 296.*

Докладніший розгляд відкриє нам реальну картину, тому тут доречно буде навести детальні описи згаданих споруд.

Напис на пам'ятнику в Пінську виконано трьома мовами: у тексті івритом та їдишем ідеться лише про єврейські жертви, а в написі білоруською, що була єдиною офіційною мовою країни в період з 1990 по 1995 р., згадані й роми. Меморіальна композиція у лісі біля Городища містить декілька коліс зі спицями, що символізують ромську культуру⁵⁶, дерев'яний шестикінецьний православний хрест, а також написи ромською та білоруською мовами. Напис ромською мовою – це глибокодумний вірш, натомість у короткому написі білоруською ідеться про розстріляних «наших братів циган». Слово «брати» дає змогу з великою вірогідністю визначити авторів цього пам'ятника – йдеться про ромську громаду.

Наразі найкращий приклад того, як культура збереження пам'яті може втілюватися у пострадянській Білорусі, розташований у маленькому селі Колдичево. Збоку від типового для радянських часів знеособленого пам'ятника, що був встановлений у 1964 р., 2007-го на День незалежності (що вже є символічним) було офіційно відкрито велику пам'ятну арку, яка складається з трьох з'єднаних між собою елементів арочної форми. На арці встановлено латинський і православний хрести та зірку Давида. На внутрішньому боці арочних елементів розміщено пам'ятні таблички, присвячені відповідно польським, єврейським і ромським жертвам концтабору «Колдичево». Ці таблички свідчать про ретельну розробку проекту: на кожній із них є не лише напис однією з двох офіційних мов країни, а й мовою відповідної групи постраждалих – польською, івритом (але не їдишем) та ромською. Також за допомогою релігійних символів вказано на конфесійну належність жертв, причому на табличці, присвяченій ромам, поряд із уже згаданим колесом зі спицями зображено також католицький і російсько-православний хрести, що дуже точно відображує культурні реалії білоруських ромів⁵⁷.

⁵⁶ Це колесо, яке називають *чакра*, є складовою затвердженого у 1971 р. міжнародного прапора ромського етносу, див.: *Waldman C., Mason C. Roma // Encyclopedia of European Peoples. – New York, 2006. – P. 662.*

⁵⁷ Кошти на цю пам'ятну дошку пожертвувало громадське об'єднання «Білоруська циганська діаспора», див.: *Артемчик Н. Под Барановичами открыт памятник цыганам // Комсомольская правда. – 07.07.2004: <http://www.kp.by/daily/23312/136406/>.* Колесо тут слід трактувати радше як культурний, а не релігійний символ. Як і в інших країнах, білоруські роми сповідують релігію більшості населення, див.:

Однак і цей унікальний акт вшанування пам'яті, реалізований у формі пам'ятника, не є бездоганим. Щодо написів трьома мовами меншин немає запитань, натомість написи російською містять грубі орфографічні та стилістичні помилки⁵⁸. Це не стосується таблиць, що присвячена вбитим ромам, однак такі помилки, що їх можна було уникнути, свідчать про недостатню повагу виконавців проекту до жертв, до тих, хто на цьому місці вшановує пам'ять загиблих родичів, та й до національних меншин загалом. Слід також згадати про те, як висвітлювали цю подію у ЗМІ. Зокрема, білоруська інформаційна агенція «БелаПАН» наступного дня після відкриття монументу у Колдичево у своєму повідомленні чомусь наголошувала на релігійній, а не на етнічній належності жертв⁵⁹.

Вочевидь, публічному обговоренню все ще заважає ромофобія, яку поширюють засоби масової інформації. Про ромів згадують у газетних статтях здебільшого як про небажаних осіб, торговців наркотиками, крадіїв або тих, хто наживається на соціально незахищеному населенні. На це хибує більшість найважливіших ЗМІ країни: починаючи від державної інформаційної агенції «БелТа», щоденної газети із найбільшим накладом «Радянська Білорусія – Білорусь сьогодні» («Советская Белоруссия – Беларусь сегодня»)

Bartash V. Let the Victims Speak. Memories of Belarusian Roma as Sources for Genocide Studies // Diskriminiert - vernichtet - vergessen. – S. 502, Anm. 15.

⁵⁸ Написано «*память*» замість «*памяти*», «*замучаным*» замість «*замученным*», «*с Беларуси*» замість «*из Беларуси*», «*еврейсов*» замість «*евреев*». Останнє особливо впадає у вічі, адже йдеться про етнічну належність жертв. До того ж вказаної на пам'ятній дошці *Спілки білоруських євреїв (Союз белорусских евреев)* не існує, мова може йти або про *Спілку білоруських єврейських громадських об'єднань та громад (Союз белорусских еврейских общественных объединений и общин, СБЕООО)*, або про *Білоруську спілку євреїв – ветеранів війни (Белорусский союз евреев – ветеранов войны)*, див.: Шейбак В. В. Євреї // Кто живет в Беларуси / Науч. ред. А. Локотко; НАН Беларуси. – Минск, 2004. – С. 457. Напевно, ті, хто створював пам'ятник, вирішили, що назва відповідного громадського об'єднання занадто довга, і тому не вказали її повністю. Щодо авторів проекту, то відомості про них дуже стислі. У статті про відкриття меморіалу було зазначено: «На будівництво пам'ятника були виділені кошти з республіканського бюджету. Проектні роботи мінські проектувальники виконали на благодійних засадах [...]». Більш точних даних про виконавців проекту знайти не вдалося.

⁵⁹ У назві статті і багато разів у тексті йдеться про жертв серед «іудеїв, католиків та православних», однак про етнічну належність убитих побіжно згадано лише один раз, див.: БелаПАН (04.07.2007): В Барановичском районе открыт памятник жертвам геноцида – иудеям, католикам, православным: http://belapan.com/archive/2007/07/04/v_baranovichskom_rayone_na_meste.

та незалежної газети «Наша Нива» («Наша Ніва») аж до популярних порталів новин, як-от «tut.by» або «Експрес Новини» («Экспресс Новости»). Для прикладу наведемо фрагмент із повідомлення агенції «БелТа» від 18 грудня 2012 р., який до того ж наочно демонструє упередженість білоруської міліції. Йдеться про серійного квартирному крадія, який виявився неповнолітнім: «До міліції звернулися жителі Вишневецького району, з чиїх помешкань за їх відсутності вдома зникали речі, переважно сумочки з цінними паперами або грошима. [...] Під підозру [міліції] відразу ж потрапили цигани. Тому що саме вони у дев'яності роки здійснили цілу низку подібних крадіжок»⁶⁰.

У листопаді 2005 р. державний телеканал ОНТ показав двосерійний псевдодокументальний фільм Віктора Чамковського зі вкрай зневажливою і глузливою назвою, який зображує білоруських ромів винятково як кримінальних злочинців⁶¹. До цього фільму нині неможливо отримати доступ в архіві, однак по телебаченню його час від часу повторюють. За повідомленням правозахисного центру «Вясна», активісти постійно намагаються протидіяти подібним випадкам дискримінації у ЗМІ та упередженому ставленню міліції до ромів, зокрема, звертаються зі скаргами до Міністерства внутрішніх справ⁶².

Важливим аспектом, що впливає із наведеної вище цитати та демонструє актуальний стан публічного обговорення, є вживання слів. Після польських та українських лише деякі білоруські дослідники наслідували приклад європейських колег і адаптували слово «Roma», вживаючи такі форми, як «ром, роми, ромський» замість «циган, цигани, циганський»⁶³. Про перехід до такого

⁶⁰ Стасюкевич Е. (18.12.2012): Серийным квартирным вором в Гродно оказался 12-летний мальчик. БелТа: <http://www.belta.by/society/view/serijnym-kvartirnym-vorom-v-grodno-okazalsja-12-letnij-malchik-63487-2012/>.

⁶¹ Зловживаючи назвою найвідомішого на пострадянському просторі фільму про ромів, Чамковський переінакшив її на вульгарне «Табір йде до зони» («Табор уходит в зону»).

⁶² Див.: *Вясна*: повідомлення від 21.01.2013, 22.11.2005, 31.05.2013, 11.12.2015.

⁶³ Негативне стилістичне забарвлення слова «циган» (від середньогрецького ἀτσιγγανοί (< койне ἀθιγγανοί), що означає «недоторканий») має довгу передісторію, зокрема, його часто пов'язували з гностичною сектою, див.: *Wippermann W.* Niemand ist ein Zigeuner. – S. 16–21; *Liégeois J.-P.* Roma in Europe. – Strasbourg, 2007. – P. 17.

вживання слів у повсякденні або хоча б у засобах масової інформації поки що не може бути й мови⁶⁴. У розмовній мові часто вживають слово «ромале», що не лише має іще більш зневажливе значення, ніж «циган», а і є неправильним з погляду граматики – це клична форма множини слова «ром»⁶⁵. Тому його не варто використовувати у ЗМІ, однак і зараз його вживають у програмах та повідомленнях, що мають фольклорне забарвлення і нав'язують етнокультурні стереотипи⁶⁶.

Підсумовуючи, зазначимо, що з моменту здобуття країною незалежності в Білорусі почали приділяти більше уваги культурі збереження пам'яті щодо трагедії ромського населення, однак говорити про значний прогрес поки що зарано.

Якщо порівняти стан пам'яті про жертви Пораймосу, суспільне усвідомлення цієї проблеми та включення її в історичний контекст у Росії, Україні та Білорусі, то Білорусь стоятиме посередині серед цих пострадянських країн. Такий «рейтинг» є можливим за кількома критичними показниками: кількість академічних праць і подій, що стосуються теми, рівень політичної та урядової зацікавленості, рівень співпраці між громадськими ініціативами та державою, наявність і кут висвітлення теми у навчальній літературі і не останньою чергою ступінь демократичних свобод, а також моделі етнічної дискримінації, які ще існують у відповідних суспільствах.

Що стосується меморіалів, то найгірше становище в цьому плані в Російській Федерації. Єдиний пам'ятник у цій країні, що

⁶⁴ Ще один приклад слововжитку щодо етнічної меншини пов'язаний з опрацюванням теми Шоа в Білорусі. Сьогодні в білоруській мові є чотири слова, що означають євреїв. Загальнослов'янське слово «жыды» має зневажливе значення в російській і тому за часів політики русифікації у ХХ ст. було замінено словом «яўрэйі», що є запозиченням від російського «евреи». Нині також вживають слова «габрэі» та «габраі».

⁶⁵ Це ромське слово більшості населення, що не належить до меншин, відоме передусім з фільмів на ромську тематику, див.: *Lemon A. Between Two Fires. Gypsy Performance and Romani Memory from Pushkin to Post-Socialism.* – London, 2000. – P. 208.

⁶⁶ Див.: Федорович В.: У белорусских ромалэ новы́й цыганский барон / naviny.by, 30.07.2014.: http://naviny.by/rubrics/society/2014/07/30/ic_articles_116_186169. У деяких випадках до слова додають закінчення множини -ы, і тоді воно легко влітається у текст білоруською або російською мовою, так, наприклад, роблять на національному телеканалі ОНТ, див.: *Михаленко О., Галковский С. и др. Наши ромалы. ОНТ, 05.05.2013: http://ont.by/news/our_news/0088081.*

присвячений геноциду ромів, – надгробок на місці масових поховань ромів у російському селі Олександрівка під Смоленськом, встановлений ще за радянських часів. Після розпаду СРСР жодної уваги з боку державної влади до нього, а напис на пам'ятнику досі розповідає про 176 убитих «мирних мешканців села»⁶⁷. В Україні ж останніми роками було відкрито близько 20 різних меморіалів і пам'ятників, що присвячені жертвам Пораймосу⁶⁸.

У Росії дуже мало досліджень Пораймосу. Кілька праць написали історики-аматори, однак їх не можна використовувати як надійні джерела через невідповідність науковим критеріям. Проте навіть у такому вигляді вони є внеском у громадське обговорення цього питання. Останнім часом російські некомерційні освітні ініціативи, як-от «Арзамас», мали на меті підвищити рівень поінформованості про проблеми, пов'язані з ромами, шляхом розвінчування поширених міфів та упереджень щодо ромів, зокрема, у статтях та онлайн-лекціях лінгвіста Кирила Кожанова. Матеріали про Пораймос охоплюють події як в окупованому Радянському Союзі, так і в інших місцях Європи⁶⁹. На жаль, ромські громадяни в Росії зазнають дискримінації за етнічною та расовою ознаками, свавілля з боку органів державної влади, расового профайлінгу, їхні права порушують поліція та судді. На тлі загальної ксенофобії щодо так званих чорних (цим зневажливим словом називають переважно представників Кавказького регіону, але останнім часом – і ромів) – і негативного зображення ромів у засобах масової інформації, ці умови ускладнюють пам'ять та переоцінку Пораймосу в Росії. В цій країні пам'ять жертв нацистського геноциду ромів на офіційному рівні не вшановують⁷⁰.

⁶⁷ Holler M. Der nationalsozialistische Völkermord... – S. 121, про події в Олександрівці: S. 55–57.

⁶⁸ Kotljarchuk A. The Memory of the Roma Holocaust in Ukraine: Mass Graves, Memory Work and the Politics of Commemoration // Disputed Memories: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe / Eds. T. S. Andersen & B. Tornqvist-Plewa. – Berlin; Boston: Walter de Gruyter Media and Cultural Memory, 2016. – P. 151.

⁶⁹ <https://arzamas.academy/courses/4>; про Пораймос: <https://arzamas.academy/materials/40>.

⁷⁰ Поп.: Holler M. Die nationalsozialistische Vernichtung der Roma... – S. 285ff.; Holler M.. Der nationalsozialistische Völkermord... – S. 123.

В Україні дещо інша ситуація. З одного боку, відбувся перехід до націоналізації пам'яті, як і в деяких інших пострадянських країнах. З іншого – було зроблено багато кроків щодо підтримки пам'яті про геноцид ромів на території сучасної України. Проведено низку конференцій, видано наукові публікації⁷¹. Були обгрунтовані спроби оцінити показник загальної кількості жертв ромів в Україні. Згідно з останніми оцінками, вона становитиме 20–40 тисяч жертв⁷². За рішенням українського парламенту, з 2005 р. 2 серпня щороку офіційно відзначають «Міжнародний день голокосту ромів»⁷³. Ситуація в освітній площині теж значно відрізняється від Росії та Білорусі. Наслідуючи приклад багатьох країн ЄС, Україна адаптувала термін «рома» замість еквівалента «циган», і тепер його використовують в офіційних джерелах та засобах масової інформації, у наукових працях та шкільних підручниках. Висвітлення теми Пораймос у шкільних підручниках свідчить про суттєвий і безперервний прогрес, попри те, що подекуди подання історичного матеріалу потребує перегляду⁷⁴.

Сприйняття Пораймосу білоруськими ромами

Культура збереження пам'яті білоруськими ромами є ділянкою досліджень, якій науковці не приділили достатньо уваги. Як зазначає В. Барташ, більшість білоруських ромів вважає Пораймос головною подією їхньої модерної історії⁷⁵. У кожній з опитаних нею родин, незалежно від того, чи була ця родина під час війни кочо-

⁷¹ Див. веб-сайт Українського центру вивчення історії Голокосту з матеріалами по темі: www.romagenocide.com.ua.

⁷² *Kotljarchuk A.* The Memory of the Roma Holocaust in Ukraine... // *Disputed Memories...* – P. 156.

⁷³ Див. постанову Верховної Ради України № 2085-IV від 8 жовтня 2004 р. «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів»: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2085-iv>.

⁷⁴ *Tyaglyy M.* Genocide of the Roma, 1941–1944: How Is It Being Remembered in Contemporary Ukraine // *Education for remembrance of the Roma genocide. Scholarship, commemoration and the role of youth* / Eds. A. Mirga-Kruszelnicka, E. Acuña und P. Trojański. – Kraków: Wydawnictwo Libron, Filip Lohner, 2015. – P. 104.

⁷⁵ *Barash V.* Let the Victims Speak. Memories of Belarusian Roma as Sources for Genocide Studies // *Diskriminiert - vernichtet - vergessen.* – S. 500.

вою, згадали про членів родини, які пережили Пораймос, або про жертв чи героїв. Потрібно зазначити, що так звані *залишкові спогади* (*Postmemories*) третього покоління часто бувають дещо відірваними від реальності та «поетизованими»⁷⁶. У родинній пам'яті білоруських ромів збереглися згадки про катування та звірства, насамперед убивства дітей, вагітних жінок і людей похилого віку. Часто можна почути розповідь про те, що вбивці не хотіли «марно витратити» набої на найбільш вразливих членів ромської громади: вагітних жінок били ногами в живіт, дітей заколювали багнетом або забивали ногами до смерті⁷⁷. Роми часто згадують про те, як солдати Вермахту вбивали ромських крадіїв, і ці факти підтверджують архівні документи⁷⁸. Щоб уникнути переслідувань і не стати жертвою жорстоких убивств, білоруські роми вочевидь вдавалися до пристосування – важливої стратегії виживання, що виправдала себе ще за часів сталінських репресій⁷⁹.

М. Холлер зазначає, що оскільки багато радянських ромів брали активну участь у різних формах визвольної боротьби, їхнє «безпосереднє сприйняття війни [...] було пов'язане не лише винятково зі скорботою та горем, а й асоціюється з почуттям гордості та триумфу»⁸⁰. Родини ромів – колишніх партизанів або солдатів у перші післявоєнні роки в Білорусі мали повагу та визнання⁸¹. З цим пов'язаний такий важливий факт: багато ромів досі не визнають

⁷⁶ Йдеться про такі вислови, як «могили, що воруються», «земля була просякнута кров'ю» тощо, див.: Ibid. – S. 506. Поняття «постпам'ять» (*Postmemories*), сформульоване літературознавцем Маріанною Гірш, відображає відносини між наступним поколінням і психологічними травмами особистого, колективного та культурного характеру, що їх зазнало попереднє покоління, див.: *Hirsch M. The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust.* – New York, 2012.

⁷⁷ *Bartash V. Let the Victims Speak. Memories of Belarusian Roma as Sources for Genocide Studies // Diskriminiert - vernichtet - vergessen.* – S. 505; пор.: *Gerlach Ch. Kalkulierte Morde.* – S. 1065.

⁷⁸ *Bartash V. Let the Victims Speak. Memories of Belarusian Roma as Sources for Genocide Studies // Diskriminiert - vernichtet - vergessen.* – S. 505. Про згадані випадки див.: *Gerlach Christian. Kalkulierte Morde.* – S. 1063; пор. з: *Wippermann W. Nur eine Fußnote? // Gegen das Vergessen...* – S. 86.

⁷⁹ Пор.: *Holler M. Der nationalsozialistische Völkermord...* – S. 26.

⁸⁰ Ibid. – S. 114.

⁸¹ *Bartash V. Let the Victims Speak. Memories of Belarusian Roma as Sources for Genocide Studies // Diskriminiert - vernichtet - vergessen.* – S. 507.

того, що нацистські окупанти керувалися расовими мотивами, вважають, що вони «почали вбивати ромів через те, що багато з них долучилися до партизанів»⁸².

Загалом культуру збереження пам'яті про Пораймос у білоруських ромських громадах можна охарактеризувати висловом британського антрополога Майкла Стюарта: «пам'ятання без увічнення та вшанування пам'яті» (*remembering without commemoration*)⁸³. Часто між ромською громадою та довколишніми місцями масових поховань жертв немає родинних і відповідно емоційних зв'язків. Такий випадок описує А. Котлярчук. Ідеться про ромів наступних поколінь, які оселилися у місті Турів (Туров) вже у 1950-ті рр. Вони знають про масові вбивства ромів під час війни, однак не зможуть вказати місця конкретних масових поховань⁸⁴. Перехід до увічнення та вшанування пам'яті (*commemoration*) не останньою чергою сповільнюється через те, що немає єдності між ромськими громадами в країні. Понад десять наявних підгруп і майже сорок окремих родів (*Lineages*) розмовляють схожими діалектами (за невеликими винятками), мають однакові соціальні норми та звичаї, зберігають традиційне самоврядування та ромські суди, однак вони не підтримують контактів між собою або уникають їх. Представники окремих груп вважають решту «кастами» або «націями» й досі не усвідомлюють себе як єдиний народ⁸⁵.

Усе це призводить до того, що ромські громади в Білорусі у довгостроковій перспективі не здатні стати рушійною силою збереження пам'яті про геноцид та розвитку його меморіалізації. У білоруських ромів, як і за радянських часів, не сформувався прошарок культурних еліт, який міг би стати ініціатором створення

⁸² Ibid. – S. 504.

⁸³ Stewart M. Remembering without Commemoration. The Mnemonics and Politics of Holocaust Memories Among European Roma // *Journal of the Royal Anthropological Institute*. – 2004. – Vol. 10 (3). – P. 561–582.

⁸⁴ Kotljarchuk A. World War II... // *The Journal of Belarusian Studies*. – 2013. – Vol. 1. – P. 22. Наведений приклад не є поодиноким винятком.

⁸⁵ Про відмінності між білоруськими ромами див.: Bartash V. The Roma Who Are Named “the Jews”. Outlining a Romani Group in Belarus // *Tsiganologische Mitteilungen (Forum Tsiganologischer Forschung)*. – 2010. – Vol. (8). – S. 23–33. Автор, зокрема, розповідає про ізольований спосіб життя котлярів (келдерарів), а також про особливий статус так званих єврейських ромів. Етнологічне поняття *Lineage* означає соціальну єдність, що походить від одного спільного пращура.

меморіалів та проведення пам'ятних заходів⁸⁶, як-от у більшості країн. Наприклад, у Німеччині де за ініціативою Центральної ради німецьких сінті та ромів після багаторічної боротьби і жвавого публічного обговорення 2012 р. в Берліні було відкрито «Пам'ятник європейським сінті та ромам, що були вбиті за часів націонал-соціалізму»⁸⁷. Натомість діяльність подібних місцевих і міжрегіональних ромських організацій в Білорусі зосереджена на збереженні власної мови та традицій, вони воліють триматися осторонь політичного життя. Приміром, єврейська меншина, звісно, з матеріальною підтримкою з-за кордону, докладає дуже багато зусиль для створення в країні нових меморіалів і пам'ятників, а участь ромських громад у суспільному житті полягає переважно у виступах на культурних фестивалях⁸⁸. В інтерв'ю мінському представництву російської інформаційної агенції «Інтерфакс» голова вже згаданої «Білоруської циганської діаспори» Олег Козловський заявив: «Ми хочемо, щоб білоруських ромів, яких убили фашисти, визнали жертвами, так само як євреїв і представників інших національностей. [...] Ми збираємо історичні документи про ромів, які постраждали під час націонал-соціалізму у Другій світовій війні [...]. Історики кажуть, що на території Білорусі після війни лишилися [живими] близько одного відсотка від довоєнного ромського населення»⁸⁹.

По-перше, з цього інтерв'ю не зрозуміло, хто саме збирає докази, і навіть через сім років після цієї розмови немає жодних результатів роботи цієї громадської організації. По-друге, пан Козловський оперує вкрай суперечливими цифрами, тому є сумніви щодо його компетентності та серйозності його висловлювань. Без-

⁸⁶ Kotljarchuk A. World War II... // *The Journal of Belarusian Studies*. – 2013. – Vol. 1. – P. 19.

⁸⁷ Детальніше, зокрема, див.: *Stavinski H.-G. Das Holocaust-Denkmal. Der Streit um das "Denkmal für die ermordeten Juden Europas" in Berlin (1988–1999)*. – Paderborn, 2002. – S. 36f., 54f.; *Carrier P. Holocaust Monuments and National Memory Cultures in France and Germany Since 1989*. – New York, 2005. – P. 111.

⁸⁸ Див. повідомлення незалежної неуправлінської некомерційної організації «Інформаційне бюро солідарності з Білоруссю» (Solidarity with Belarus Information Office, SBIO) від 21 серпня 2012 р.: Організації нацменьшинств не пытаются влиять на политическую повестку страны.

⁸⁹ Interfax (07.04.2009): В Беларуси нет цыганских баронов – О. Козловский: <http://www.interfax.by/news/belarus/1053673>.

перечно, «Діаспора» бере участь у встановленні пам'ятних знаків, однак вона здебільшого приєднується до існуючих проєктів, а не ініціює власні. Приміром, частину монумента у Колдичево, що присвячена ромам, створено за пропозицією єврейської громади⁹⁰. Пам'ятник біля Городища встановлено лише через десять років після того, як там з'явився відповідний пам'ятник єврейським жертвам⁹¹.

Співка єврейських громадських організацій «СБЕООО» запропонувала створити у Мінську єдиний меморіал усім убитим і загиблим під час війни білоруським ромам⁹². ЗМІ наголошували на тому, що не визначено точне місце встановлення пам'ятника, не погоджено питання щодо фінансування. Через три роки після заяви Співки А. Котлярчук у своїй статті зазначив, що йому поки що не вдалося виявити жодних ознак прогресу у цьому питанні. Проєкт досі не реалізовано, і нині про нього у повідомленнях ЗМІ вже не згадують.

Підсумки

Білоруські роми, навіть якщо вони не існують як єдина спільнота і не розглядають себе як таку, мають багату та зворушливу історію. Сталінські репресії та насамперед Пораймос – це, безсумнівно, найважливіші і найдраматичніші відрізки їхньої історії. Радянська політика замовчування тривала десятиліттями, тож цій темі почали приділяти увагу лише останнім часом. Наскільки ромське населення Білорусі постраждало від тих подій, хто виконував злочини і хто були жертвами, де і як були скоєні злочини націонал-соціалістичних окупантів та їхніх поплічників – ці питання повільно вимальовуються лише нині, але водночас є предметом подальших досліджень. Щоб мати можливість назвати бодай приблизну

⁹⁰ Про це див. повідомлення БелаПАН від 04.07.2007 – прим. 56.

⁹¹ БелаПАН (28.06.2004): В Барановичском районе открыт первый в СНГ памятный знак погибшим цыганам: http://belapan.com/archive/2004/06/28/v_baranovichskom_rayone_otkrit_perviy; також див.: *Смиловицкий Л.* Катастрофа евреев в Белоруссии. 1941–1944 гг. – Тель-Авив, 2000. – С. 173.

⁹² Малашенков В. (18.05.2010): Памятник погибшим в годы ВОВ цыганам планируется установить в Минске. БелТА: <http://www.belta.by/society/view/pamjatnik-pogibshim-v-gody-vov-tsyganam-planiruetsja-ustanovit-v-minske-141447-2010>.

кількість жертв Пораймосу, необхідно спочатку вивчити численні документи та інші матеріали з різних джерел. Багато чинників, утім, ускладнюють пошук необхідної інформації та гальмують проведення ґрунтовних досліджень. Немає ані західноєвропейських, ані білоруських науковців, які б змістовно розглядали історичний аспект Пораймосу, спираючись на власну архівно-пошукову роботу.

Офіційна культура опрацювання та збереження пам'яті в нинішній Білорусі перебуває на стадії переходу від фази «свідомого забуття» до фази «заперечення власної причетності», коли факт геноциду визнають, однак відповідальність цілком покладають на німців⁹³. Політика замовчування та знеособлення жертв, притаманна Радянському Союзу, щодо ромів провадиться Білоруською державою й нині. Невелика кількість наявних меморіалів, що присвячені жертвам серед ромів, мають яскраво виражений локальний характер. Не вдається встановити нові пам'ятники у багатьох місцях масових поховань і створити єдиний меморіал усіх жертв Пораймосу на території нинішньої Білорусі, адже ініціатива нечисленних громадських об'єднань ромів є замалою, а зацікавлених у цьому ромських культурних еліт взагалі немає. Перш ніж розпочати реалізацію нових проєктів, необхідно підготувати нові публікації та провести широке обговорення, щоб підвищити у країні суспільну свідомість щодо геноциду ромів. Поки що у цьому процесі домінують ЗМІ, своїми повідомленнями ромофобського характеру сприяючи не зменшенню, а посиленню етнічних упереджень. Можливо, потрібно проводити просвітницькі заходи щодо Пораймосу й серед ромів. Більшість із них досі не бачить у діях націонал-соціалістів расових мотивів і тому сприймає ці події у зовсім іншому світлі. Вони не усвідомлюють свою належність до

⁹³ Концепція сучасної культури збереження пам'яті про Голокост в країнах Східної Європи, яку розробив Джеффі Блатінгер, передбачає три етапи. На першому, тобто на етапі «свідомого забуття» («aphasia»), тему геноциду табуують і замовчують. Другим є «заперечення власної причетності» (deflective negationism). Третій етап – «відкрите прийняття» («open examination»), тобто повне зняття заборон, відкрите і неупереджене критичне осмислення теми, див.: *Blutinger J. An Inconvenient Past: Post-Communist Holocaust Memorialization // Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies. – 2010. – Vol. 1. – P. 73–94; Kotljarchuk A. World War II... // The Journal of Belarusian Studies. – 2013. – Vol. 1. – P. 30.*

єдиної спільноти, тож і не розглядають Пораймос як складову національної ідентичності та ідеології, спільної історії. Для більшості білоруських ромів геноцид усе ще не виходить за межі родинної трагедії. Отже, має змінитися самосприйняття окремих груп у рамках загальної ромської спільноти в Білорусі, що допоможе створити умови для переходу культури пам'яті з родинного на якісно інший рівень. Лише після цього вже встановлені й нові пам'ятники жертвам Пораймосу стануть не просто формальним жестом, а справжніми місцями вшанування пам'яті та застереження, засобом збереження національної пам'яті.

*Переклад з німецької
Володимира Малютіна*

Додаток. Пам'ятники білоруським жертвам Пораймосу

Монумент у Колдичево. © Zbigniew Wołoczniak

Монумент у Колдичево. © Zbigniew Wołoczniak

Пам'ятна дошка ромам © Zbigniew Wołoczniak

Пам'ятник убитим ромам під Городищем. © Віталь Пятроўскі

Пам'ятник убитим ромам під Городищем. © Вігаль Пятроўскі